

OSMANLI DAİMÎ ELÇİSİ ALİ AZİZ EFENDİ'NİN
ALMAN ŞARKİYATÇISI FRIEDRİCH VON DIEZ
İLE BERLİN'DE İLMÎ VE FELSEFÎ MUHABERATI

1797

Doç. Dr. ERCÜMENT KURAN

(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Eski Yunan ilim ve felsefesi IX. ve X. yüzyıllarda Doğu düşünürleri tarafından geliştirildiği halde, sonraları İslâm âleminin dogmatizme saplanması yüzünden medreselerde okutulmaz olmuştu. Buna karşılık, Yunan ilim ve felsefesini Arapça tercümelere öğrenen Batı dünyası, Hümanizm ve Rönesans hareketleriyle Ortaçağ İskolastiği çemberini kırmış ve rasyonel düşüncenin rehberliğinde ilerlemeğe başlamıştı.

Sultan Mehmed II.in 1453 yılında İstanbul'u fethetmesinden sonra, Osmanlı İmparatorluğunda İslâmî ilimler yanında aklı ilimlerin de önem kazandığı görülür. Bizzat Padişah yerli ve yabancı âlimleri davet ederek, huzurunda metafizik ve felsefe meselelerinin tartışmasını yaptırır. Rasyonel ilim ve tenkid fikrinin tezahürleri XVI. yüzyılda Kanunî Süleyman devrine kadar devam eder. Fakat, Osmanlı ilim çevrelerinde aklı ilimlerin yerini gitgide, İslâm dogmasından beslenen fıkıh ve kelâm gibi nakli ilimler aldı. Batıda tabiat kanunlarının keşfolunup matematik formüllere bağlandığı bu zamanda, Osmanlı âlimleri Ortaçağ İslâm ulemasının eserlerine şerhler yazmakla meşguldüler¹. Bununla beraber, XVII. yüzyıl ortasından itibaren Osmanlı düşünürleri arasında Batı ilim ve düşüncesinin değerini idrak edenler çıkmıştır. Nitekim, Kâtip Çelebi 1652-53'de *Cihannüma*'yı yazarken Batı coğrafya bilgisinden faydalanmak gereğini duymuş, Hezarfen Hüseyin Efendi de 1672-73'de *Tenkîh üt-tevârih il-mülûk*'u Batı tarih eserlerine başvurarak tamamlamıştır².

¹ Osmanlı düşüncesi henüz sistematik bir tarzda incelenmediği gibi, İslâm düşünce tarihindeki yeri de lâyıkiyle tesbit olunamamıştır.

² Abdülhak Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 2. basım, İstanbul 1943, 122 v. d., 137. Toplu bilgi için bak. Aynı müellif, *Interaction of Islamic and Western*

Tarih ve coğrafya ilim dallarında başlayan bu bilgi aktarması XVIII. yüzyılda fen ve teknik sahalara intikal etti. Kalfazade İsmail Çınarî Efendi'nin 1772 'de Cassini'nin astronomik Zic'lerini dilimize çevirmesinden başka, logaritmanın yapılış tarzını Doğuda ilk defa açıklaması buna örnek olarak gösterilebilir³. Ancak, Osmanlı ilim çevresine mensup bir düşünürün Batı felsefesi ve geniş anlamda Batı ilmiyle ilk ihatalı karşılaşması, bugünkü bilgimize göre, aynı yüzyıl sonlarında vukubulmuştur. Gerçekten, 1797 yılında, Prusya krallığı nezdinde Osmanlı daimî elçisi sıfatıyla Berlin'e giden Ali Aziz Efendi'nin değerli bir düşünür olması bu imkânı sağlamıştır.

Ali Aziz Efendi Giridliydi ve bir süre devlet hizmetinde bulduktan sonra, büyük elçilikle Berlin'e gönderilmişti⁴. Osmanlı daimî elçisinin diplomatik faaliyeti hakkında pek az şey bilinir. 1797 Haziranı başlarında vardığı Prusya başşehrinde, 29 Ekim 1798 tarihinde âniden ölümüne kadar geçen birbuçuk yıla yakın zaman içinde, siyasî işlerden çok edebiyat ve felsefeyle uğraştığı anlaşılıyor. Türk edebiyat tarihinde Muhayyelâtçı Aziz Efendi lakabıyla tanınmasına sebep olan *Muhayyelât-ı ledün-i ilâhi* adlı hikâye külliyatını bu sırada yazdığı gibi, Prusya'nın İstanbul eski elçilerinden şarkiyatçı Friedrich von Diez⁵ ile de felsefî ve ilmî muhaberata girişmiştir. Ali Aziz Efendi'nin edebî faaliyeti konumuz dışında kalır; fakat, von Diez ile sürdürdüğü mektuplaşma Türk düşünce tarihi için büyük önem taşır⁶.

Thought in Turkey, in T. Cuyler Young, ed., *Near Eastern Culture and Society*, Princeton 1951, 119-129.

³ Adnan-Adıvar, *Osm. Türk. İlim*, 179 v. d.

⁴ Biyografisi için bk. M. Cavid Baysun, Aziz Efendi maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, II 154-5 ve A. Tietze, Ali Aziz Efendi maddesi, *Encyclopédie de l'Islam*, Yeni basım, I 402.

Ali Aziz Ef. bektâşiliğe meyilli bir mutasavvuf olup *Varidat* adlı bir tasavvufî eserin de müellifiydi.

⁵ Biyografisi için bk. Diez (*Friedrich von*) maddesi, *Der Grosse Brockhaus*, 16. basım, III 266.

Goethe *Westöstlicher Diwan*'ı hazırlarken von Diez'in Şarkiyat konusundaki eserlerinden faydalanmıştır.

⁶ Ali Aziz Ef.'nin edebî şahsiyeti için bk. Ahmed Hamdi Tanpınar, Aziz Efendi maddesi eki, İA, II 155-6; Andreas Tietze, Aziz Efendis Muhayyelât Oriens, II 248-329.

Ali Aziz Efendi'nin Berlin'de Avrupalı filozoflarla ilmî muhaberratta bulunduğu ve onların sorularına verdiği cevapları bir risale şeklinde topladığı, H. 1268 (M. 1851/2) de İstanbul'da basılan *Muhayyelât*'ın başına konmuş imzasız önsözde kaydolunmuştur⁷. Sonraki araştırmacılar bu kaydı bir rivayet halinde ve şüphe izhar ederek tekrarlamışlardır⁸. Eski Prusya Devlet Kitaplığı Türkçe elyazmalar kataloğunda tarif olunan bir mektup külliyesi⁹, bahis konusu kaydın gerçeğe uygunluk derecesini açıklamıştır. Şimdiye kadar araştırmacıların dikkatinden kaçmış olan ve hâlen Marburg/Lahn'da kâin Westdeutsche Bibliothek'de mahfuz bulunan bu mektup külliyesinin mikrofilmli tarafımdan aldırılmıştır. Böylece, Ali Aziz Efendi ile von Diez arasında teati olunan beş mektubun incelenmesi neticesinde Osmanlı elçisinin Avrupalı filozoflarla değil, yalnız bir Batılı düşünürle ilmî muhaberratta bulunduğu ve sorulan soruların cevaplarından bir risale meydana getirdiği anlaşıldı. Bu risale kaybolmuşsa da, mahiyeti hakkında mektuplar sayesinde bilgi edinilebilmektedir.

Türkçe cereyan eden muhaberenin ne maksatla yapıldığı von Diez'in ele geçen ilk mektubunda belirtilmiştir : von Diez, Şarkiyat sahasında bilgisini artırmak gayesiyle, bazı soruların cevaplandırılmasını, oldukça acemi bir ifadeyle, Ali Aziz Efendi'den rica eder¹⁰. Buna karşılık, Osmanlı elçisi muhatabının ricasını yerine getirmekle beraber, yalnızlıktan bunaldığı Berlin'de "imrâr-ı vakte vesîle-cû" olduğunu açıklayarak, onu yeni sorular sormağa teşvik eder¹¹.

⁷ "...ulûm-ı tasavvuf ve hikemiyede mâhir ve her fende esile-i gamıza ve ecvibe-i müskite-i vâziha irâdına kadir olduğundan Avrupa hükemâsından müşâ-rünbilbenân olan baazi kesânın devr-i felekiyyat ve istakısât-ı anâsır ve tabiiyyât-ı sâireye dâir vâki olan suallerine irâd eylediği cevâb-ı hakîmânesini mahsûs risâle-güne tertib ve tahrir etmiş olmağla ..." (Ali Aziz Efendi, *Muhayyelât*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1268, Önsöz).

⁸ Krş. Baysun, *göst. yer.*; Tietze, EI², I 402.

⁹ Wilhelm Pertsch, *Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1889, 476.

Bu elyazması von Diez'in çeşitli şahıslarla muhaberatının ve ona aid bazı belgelerin bir arada toplanmasından meydana getirilmiştir.

¹⁰ Westdeutsche Bibliothek, Orientalische Abteilung, Ms Diez A quart 129 (=Wd B. Ms Diez), Von Diez'in Ağustos 1797 tarihli birinci mektubu.

¹¹ Wd B. Ms Diez, Ali Aziz Ef.'nin 23 Safer 1212 tarihli mektubu.

Başlangıçta von Diez sadece dil ve gramer meseleleriyle ilgilenmişti. Fesahat ile belâgat arasındaki farkı Ali Aziz Efendi'nin uzunca bir metin halinde izah etmesi üzerine¹², zeban-âverlik ve sühan-küsterlik lâfızlarının mâna ayrılıklarını sordu ve izahını istediği terimleri liste şeklinde sundu. Osmanlı elçisi adı geçen farsça lâfızları açıkladığı gibi, harf sırasına göre tertiplenmiş olan terimlerin mânalarını da karşılıklarına yazarak listeyi iade etti¹³.

Daha sonra, von Diez ilgisini ilim ve felsefe konularına yöneltmişti. Ali Aziz Efendi'ye gönderdiği müteakip mektuplarda güneşin mahiyeti, cisimlerin cinsiyeti, dünyanın dönüş sebebi, akıl maddesinin nasıl bir şey olduğu ve elektriğin yıldırımla münasebeti hakkında aydınlanmak arzusunda bulundu¹⁴. Bu sorulardan yalnız ikincisinin, yani cisimlerin cinsiyeti ne olduğunun cevabı bilinir¹⁵. Aristo fiziği tesirinde Ortaçağ mantığıyla kaleme alınmış olan metin, XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı düşünürlerinin pozitif bilgiden ne derece habersiz olduklarını göstermesi itibariyle, incelemenin sonuna eklenmiştir.

Ali Aziz Efendi son üç soruyu rumca cevaplandırdı¹⁶ ve metni elçilik tercümanına Fransızcaya tercüme ettirip bir risale şeklinde von Diez'e yolladı. Risaleyi bastırmak niyetindeydi; bu sebeple, onun metni gözden geçirerek gereken düzeltmeleri yapmasını uygun görüyordu¹⁷. Ali Aziz Efendi'nin bahis konusu sorulara verdiği cevaplar, risalenin kaybolması yüzünden, maalesef meçhul kalmıştır. Ancak, sonuncu soruda "elektriçito" terimiyle, muhtemelen Doğuda ilk defa olarak, elektrik kuvvetinin zikrolunuşu kayda değer. Franklin'in paratoneri 1753'de icad edilişinden kırk dört yıl sonra, bu konuda

¹² Wd B. Ms Diez, *Târif-i fark-ı meyân-ı fesahat ve belâgat* başlıklı metin.

¹³ Wd B. Ms Diez, İzahlı terimler listesi.

Bazı halk sözlerini ihtiva eden bu liste Türk dili Tarihi bakımından önemlidir.

¹⁴ Wd B. Ms Diez, Von Diez'in Ağustos 1797 tarihli ikinci mektubu ve Ali Aziz Ef.'nin 5 Rebi ül-ahir 1212 tarihli mektubu.

¹⁵ Wd B. Ms Diez, *Allah'dan gayri cümle eşya zevcdir* başlangıç ibareli metin (bk. incelemenin sonundaki Ek 1).

Ali Aziz Ef.'nin bu soruyu ayrı metin halinde cevaplandırması sebebi, risaledekileri felsefeyle ilgili kabul etmesine karşılık, bunu bir kelâm meselesi saymasıdır.

¹⁶ Ali Aziz Ef.'nin Doğu dillerinden başka rumca bildiği ve modern Batı dillerini öğrenemediği muhakkaktır.

¹⁷ Wd B. Ms Diez, Ali Aziz Ef.'nin 5 Rebi ül-ahir 1212 tarihli mektubu.

Alman şarkiyatçısı tarafından yönetilen soruyu Osmanlı elçisinin nasıl cevaplandığı merak uyandırıcı bir husustur¹⁸.

Risaleyi inceleyen von Diez tenkitlerini epeyce sert yaptı. Tatmin edici cevaplar alamadığını, Ali Aziz Efendi'ye gönderdiği mektubun baş tarafında "benim suallerime murad olduğu bir cevap ol risâlede bulamadım" cümlesiyle belirtmiş, arkasından tenkitlerini maddeler halinde sıralamıştı¹⁹. İlk olarak, von Diez, risalede ileri sürüldüğü gibi, Eflâtun'un felsefe ilmini kurmadığını, bu ilmin ondan önce de mevcut olduğunu hatırlar. Daha sonra, felsefeyle hikmet arasında fark bulunduğu mütalâasına itiraz eder ve düşüncesini "hikmet ve feylesefet lâfzını vâkıf olmadan ikisinde sâhib-i vukuf olmak müyes-serdir" cümlesiyle açıklar. Alman şarkiyatçısı Ali Aziz Efendi'nin ilimleri bölüş tarzını da itibarî bulur, İlmin aslında bir ve bütün olduğunu savunur. Son bir nokta olarak, Ali Aziz Efendinin sandığının aksine, Yunan ve Roma felsefe okullarının Avrupa felsefesi dışında kaldığını ve bu kıtada pek çok sayıda yeni felsefe okulları geliştiğini bildirir; bunlardan "ekseri mezheb-i ahkâm-ı vehmiyyedir ki berâ-hîn-i akliyye ile redd etmek gayet güç gelür"²⁰.

Von Diez daha başka eksiklerin gösterilebileceği risaleyi bastırmaktan vazgeçmesini Ali Aziz Efendi'ye tavsiye etti. Tercümanın felsefe bilgisinden yoksun olması sebebiyle, risalenin fransızca metninde ilmî terimlerin yanlış kullanılmış bulunduğunu ayrıca belirtti. Zaten, Yunan filozoflarının eserlerini kendi dillerinde okuyarak öğrenmeden, onların düşüncelerini, Ali Aziz Efendi'nin yaptığı gibi, rumca yazmanın da mümkün olmadığı inancındaydı.

Osmanlı elçisi von Diez'in tavsiyesine uymuş ve risaleyi bastırmamıştır. Böyle davranmakla da, Alman şarkiyatçısını tenkitlerinde haklı bulunduğunu teslim etmiş olur. Diğer taraftan, bundan sonra muhaberat kesilmiştir. Bir yıl daha Berlin'de yaşadığı halde, Ali

¹⁸ Meleklerin kanat çırpmasından gök gürültüsü hasıl olur dediği iddiasıyla Berlin'deki Fransa elçisine iftira edildiğini belirttiğine göre (Wd B. Ms Diez, Aynı mektupta), Ali Aziz Ef. bu tabiat olayının gerçek sebebini belki de biliyordu.

¹⁹ Wd B. Ms Diez, Von Diez'in Ohtoryos (=October, Ekim) 1797 tarihli mektubu (bk. incelemenin sonundaki Ek II).

Muhayyelât'ın önsözünde açıklanan, Ali Aziz Ef.'nin "her fende ... evcibe-i müskite-i vâziha irâdına kadir" bulunduğu iddiasının (bk. not 6) mübalâğalı olduğu böylece anlaşılır.

²⁰ Wd B. Ms Diez, Aynı mektupta.

Aziz Efendi'nin von Diez ile mektuplaşmaması, belki de maruz kaldığı tenkitlere güvenmiş olmasındandır.

Von Diez Osmanlı elçisiyle muhabereye başlarken, yukarıda açıklandığı üzere, hiç şüphesiz şarkiyat bilgisini artırmaktan başka bir maksat gütmüyordu. Fakat, sonraları sorduğu sorular ve Ali Aziz Efendi'nin cevaplarına yönelttiği tenkitler, XVIII. yüzyıl Aydınlanma felsefesinin tipik temsilcisi sayılabilecek bu Alman şarkiyatçısının bir Doğulu düşünürün felsefe ve ilim konularında bilgisini yoklamak hevesine kapıldığını akla getirir²¹. Neticede, Doğu ilim ve felsefesinin tecrübe metoduna önem vermeyen, aklî spekülasyonlarla muayyen prensiplerden sonuç çıkarmağa çalışan, gerçekle ilgisi kesilmiş bir sistem olduğu tezahür etmiştir.

Ali Aziz Efendi'nin Batı düşüncesiyle temaslarından faydalanmamış olması imkânsızdır. Az sonra Berlin'de ölmeseydi, Batı ilim ve felsefesinin Osmanlı İmparatorluğu'na girişinde tesirli bir rol oynayabilirdi. Batı düşüncesi Osmanlı ilim çevrelerinde, ilk defa, ancak Mahmud II. devrinin başlangıç yıllarında, İsmail Ferruh Efendinin Ortaköy'deki yalısında toplanan "Cemiyet-i İlmiyye"de tartışma konusu haline gelmiştir²². Bu düşünce sisteminin Türkiye'de tam olarak nüfuzunu müşahade etmek için, Aydınlanma felsefesinin tesirine maruz kalan Tanzimat çağını müteakip, XIX. yüzyıl sonlarında doğacak olan Genç Türk hareketini beklemek gerektir. Türk toplumunun batılılaşmasında istenilen başarıya ulaşamamanın başlıca âmili de, muhakkak ki, Batı düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu'na geç girmiş olmasıdır.

²¹ Bununla beraber, von Diez eksik bilgisini tamamlamak gayesiyle şu soruların da cevaplandırılmasını istemiştir :

1. Pek az eseri Batıya intikal etmiş olan Empedocles ve Fisagor'un Arapça tercümeleri var mıdır?
2. Kuran'da adı geçen İskender Zülkarneyn Makedonyalı İskender midir?
3. Kuran manzum, yoksa mensur mu inşa olunmuştur?
4. Üzerinde Arapça 132 rakamı bulunan sikke hangi padişaha aittir? (Wd B. Ms Diez, Von Diez'in Ağustos 1797 tarihli ikinci mektubu).

²² Hakkında pek az bilgiye sahip olunan bu ilim cemiyetinin kurucusu İsmail Ferruh Ef.'nin de 1797-1800 yılları arasında Londra daimî elçiliğinde bulunduğuna işaret etmelidir.

EK I

Allah'dan gayri cümle eşya zevcdir deyu meşhûr olub ancak hükema bu söze kail olurlar mı ve kail oldukları sûretde eşyada zükûriyyet ve inâsiyyet tâbiri ne vechile çeşban olabilür ve Allahu azîm iş-şânın çifti olmadığına delîl-i akliyye ne vechiledir deyu sual olunmuş

Eşyaya erkeklik ve dişilik itlâkı birbirine mülâyenet ve mutâbakat etmeleri ciheti iledir meselâ türab yâbis ve nemâya hâhişger olub su râtib ve vücûdunda cevher-i âhara mülâkat ile kaim olmak ihtiyâciyle arza mâil olduğu için su ve türab bir zevcdir pes türab dişi ve su erkektir zîra sudan eczay-ı türabiyye olmayınca bir şey hâsıl olmaz amma cemî mevcûdat türabdan tekevvün eder ancak su ile tecemmü etmeyince türabın dahi doğurmağa kudreti yokdur ve âteş haşîn ve havâ leyyin ve ikisi dahi rikkatde müsâvi olmağın kezalik âteşin havâyâ hâhişi ve havânın âteşe meyli derkârdır pes âteş ile havâ dahi bir çifttir âteş dişi ve havâ erkektir ki âteş havâsız fiilini icrâyâ kadir olmayub âteşi bir tarafa habs edüb havâdan mahrum etdüğümüzde söner pes bu iki çiftin zevc zevce muvâfakatı gibi diğer zevc ve zevce muhâlefetleri zâhir ve âşikârdır ve çünkü cemî eşya bu anâsır-ı erbaa olan iki çiftten zühûra gelürler ol vechile cümlesi çift ve muvâfik ve zıd ve muhâlifdirler ve bu zıddiyet dahi olmasa haysiyyet-i eşya maalûm olamaz idi meselâ datlı olmasa acı ne idüğünü idrâk edemez idik ve erkeklik dişilik olmasa eşyadan şey-i âhar tevellüd edemeyüb cihanda bu güne lâyuad ve lâyuhsa eşyay-ı mütenevvia olmaz idi ki nazar olunsa cemî görinen su türab nebat hacer hayvan bu beş şeyden ibâret olub birbirinden tevellüd ve birbirine imtizâc ve birbirine zıddiyet ve muhâlefet ile bu kadar hesabsız şeyler oldu ve olmaktadır işte erkeklik ve dişilik eşyanın fâil-i ictimâ olub ol iki şeyin ceminden şey-i âhar tevellüd ettiği için tâbir-i sahîhadır

Amma Allah'ın eşi olmadığına delîl-i akliyye oldur ki çifti ola idi zıddı dahi olur idi zıddı ola idi Allah'ın ne güne şey olduğu maalûmumuz olur idi Zât-ı ilâhiyye ne makule şey olduğu maalûmumuz olmadığından ferd-i mutlak olub cevher-i maalûmeden olmadığını ikrâr ederiz eğer Allahın eşi vardır desek farazâ Allah erkek ise zühûr-ı mevcûdat dışiden olmağa mühtâc olub Allah'ın bi'l-fiil yaratmağa kudreti olmamak lâzım gelür hâlik bi'l-fiil olmayana nice Allah diyebilürüz ve eğer Allah dişi ise halk ve icâdda bir erkek feyzine müh-

tâc olmağla erkek dışıdan evvel bir fâil olur eğer ol fâil-i evvel fiiline âlim ise fâil-i sâni ilimden âtuldır fiiline âlim olmayana nice Allah diyebilürüz ve eğer sâni cins-i evvele müşâbih olmayarak şey-i âhar ise muvâfık-ı hâl ve cins olmayana nice çift ve eş itlâk olunabilir belki tamam zıddı olmak bedihîdir ve zıddı dahi olmadığı beyân olunduğı vech üzere Zât-ı ilâhiyyenin mechûlümüz olduğı delil-i katıası kil ü kale mühtâc değildir

EK II

Dostum ahabbım hazretleri

Müsâferet ve hastalık ve zarûrî husûsât cihetinden çend haftadan berü kâr-ı âhara meşgul olamayub cevâb-nâmeniz ile tehir olundum hâlâ frengî risâlenizi okuduktan sonra hâtırına ne hutûr ederdı bervech-i küstâhî ayân edelim cümleden mukaddem benim suallerime murad olduğı bir cevab ol risâlede bulamadım bundan maada mefhûmı ne ise basma olunacağına nâsîh olmam zîra sizin kerem-zât ve mekârim-sıfâtınıza lâyük değildir ki bunun gibi meseleler basma oluna tercüman elbette izhâr-ı cedd ü gayrette mübâlağa kıldı amma ehl-i dâniş olmayub ulûm ve maârif ism ü cismi bilmez iken kârger olmadı ne sizin nüktelerinizi idrâk ve münâsib elfâzımı eda etdi bu ecilden risâle-i mezkûrede râbîta ve ipi sapı eksik ve muhâlefet ve elfâz kesirdir ve hem daavâtı burhân-ı ayân ile isbât olmadı fi'l-cümle lisanlarında ruh ve madde fütûh olduğundan nâşi hükemay-ı yunandan kalma kitab okumadan anların feylesefet ve gayri ilmi rûmîcede söylenemez ve efrenciyûn tahrirâtı mütâlâa etmeyince bunların ilm ü maarifetine müteallik maddeler frengîde yazılamaz niteki(m) müs-lim ilmi mücerred anların zebân ve defâtir vâsıtası ile fehm olunur

Risâle-i merkumda derc olunan maddeler birer birer deyüvermek mümkün değildir heman baazısını istihrâc edeyim

Ne girifte yarar ki Eflâtun feylesefet lâfzı peyda etdi feylesefet dedikleri ilmi îcâd etmedi Eflâtun doğmadan mevcûd ül-cism maddüm ül-ism gibi ilm-i mezkûre dünyada maalûm idi gerek nûraniyet gerek akl-ı kâhil derler idi

Feylesefet ile hikmetin farkı var demek mübâhase-i kelâmiyyedir hikmetin mânâsı çokdur bilürüm ve lâkin hikmetin fehvâlarına gelen lâfızlar bir lisanda eksik değildir belki hikmet ve feylesefet lâfzını vâkıf olmadan ikisinde sâhib-i vukuf olmak müyesserdir ve dahi

örfen Arab birbirine halt olunmasın deyu feylesefet lâfzı lisânına ilhâk etdiler

Taksîm-i ulûm ihtiyâr-ı cüzîde olan bir şeydir ulûm beşer olsun veya onar veya ellîşer olsun bu babda her millet kendü reyini üzere-dir amma âdet-i insan ne acîb ise hakikat budur ki ind-illah ilm vâhiddir

Ehl-i üstüvâne veya revâkî ve maşayyun dedikleri mezhebler ancak Yunan ve Rûmî mabeyninde peyda olub Frengistanda sayılmaz oldu her milletin mezhepleri hesabsız ve vasfî müteferrikdir ve ekseri mezheb ahkâm-ı vehmiyyedir ki berâhîn-i akliyye ile redd etmek gayet güç gelür

Bu cümle ile siz dostumuz basmaya ne verirsiniz beni yâda götürmek rica olunur benim ki yâdigârimiz mücerred gönlünüzde olsun uzlet ve ferâgatim muktezâsınca yerin içinde belürsüz kalan hubûbât gibi âlemde nâmaarûf ve bilişsiz olmak arzû ve mahzûzumdur ve dahi mâbeynlerimizde câri olan güft ü günun cümlesin gayriler gûş ede ne fayda var heman sağ ve var olasız

Ohtoryos 1797

Yeheykrat fon Dits
(Geheimrat Von Diez)
